

Renata Grochowska¹

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
Warszawa

Możliwości rozwoju rolnictwa unijnego w wyniku zmian Wspólnej Polityki Rolnej po 2013 roku

Prospects for EU agricultural development as a result of post-2013 CAP changes

Synopsis. Przeprowadzono analizę kierunków zmian Wspólnej Polityki Rolnej (WPR), ze szczególnym uwzględnieniem propozycji Komisji Europejskiej z 2011 roku, oraz ich wpływu na pozycję rolnictwa unijnego na rynkach globalnych w nadchodzących latach. Stwierdzono, że planowane reformy WPR po 2013 roku nie sprzyjają wzmocnieniu rolnictwa unijnego w perspektywie długookresowej. Koncentrują się bowiem na osiągnięciu celów krótkoterminowych, wynikających z kryzysowej sytuacji gospodarczej i finansowej wielu państw członkowskich Unii Europejskiej. Zdaniem autorki zmiany WPR powinny iść w kierunku redukcji płatności bezpośrednich na korzyść instrumentów skierowanych na określone programy i zdefiniowanych beneficjentów. Wśród nich wiodącą rolę należy przypisać instrumentom wspomagającym rolników w sytuacjach kryzysowych oraz zapewniającym wprowadzanie innowacyjnych rozwiązań do rolnictwa.

Słowa kluczowe: polityka rolna, rolnictwo w UE.

Abstract. Effects of changes in the Common Agricultural Policy (CAP) beyond 2013 and their impact on the position of EU agriculture in global markets are discussed. The key question arises as to whether the next CAP reform can support development of the EU agriculture in the long-term perspective. It was concluded that a pressure of current challenges, such as the economic crisis and the deficit of public finances, has shaped last proposals of the European Commission regarding the future of CAP. Thus, it is of interest to explore the possible new solutions in the CAP towards targeting the policy to specific programmes and beneficiaries. Instruments of crisis management as well as those of research & development seem to be the most preferable for the EU agriculture in the long-term perspective.

Key words: agricultural policy, EU agriculture

Wprowadzenie

Wzrost ryzyka produkcji rolnej związany ze zmianami klimatycznymi oraz zmiennością cen na rynkach rolnych to główne wyzwanie stojące przed rolnictwem unijnym w nadchodzących latach. Proponowane przez Komisję Europejską zmiany Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) po 2013 roku tylko częściowo odpowiadają na te wyzwania. Funkcje produkcyjne rolnictwa podporządkowywane są coraz bardziej funkcjom pozaprodukcyjnym, dominującą rolę wśród nich odgrywa ochrona środowiska.

Planowane reformy WPR wydają się nie sprzyjać wzmocnieniu rolnictwa unijnego. Koncentrują się bowiem na osiągnięciu celów krótkoterminowych, wynikających

¹ Dr hab., profesor IERiGZ–PIB, e-mail: renata.grochowska@ierigz.waw.pl

z kryzysowej sytuacji gospodarczej wielu państw członkowskich Unii Europejskiej (UE) oraz działań lobby rolnego. Idee zrównoważonego rozwoju i ochrony środowiska wykorzystywane są do legitymizacji wysokich wydatków budżetu unijnego na rolnictwo.

Ostatnie lata wskazują na przesuwanie się centrum geopolitycznego z krajów euroatlantyckich do regionu azjatyckiego. Widać to także w sektorze rolnym. Azja już teraz jest jednym z największych producentów oraz konsumentów żywności na świecie. Wiodącą rolę odgrywają Chiny i Indie. Przykładowo Chiny wytwarzają 18% światowej produkcji zbóż, 30% mięsa oraz 35% warzyw i owoców. Z kolei udział Indii wynosi odpowiednio 10% światowej produkcji zbóż, 2% mięsa oraz 9% warzyw i owoców [FAOSTAT 2011].

Unia Europejska (UE) nadal należy do wiodących eksporterów i importerów produktów rolnych na świecie. Jednak wynika to nie tyle z globalnej pozycji całej UE, lecz wysokiego udziału poszczególnych państw członkowskich w międzynarodowej wymianie handlowej. Wśród 20 czołowych światowych eksporterów i importerów produktów rolnych znajdują się Holandia, Francja, Niemcy, Wielka Brytania, Belgia, Włochy i Hiszpania [FAO... 2010]. Ich dominująca rola to głównie efekt potencjału rolnego i/lub zależności historycznych (handel z byłymi koloniami) oraz funkcjonowania korporacji transnarodowych związanych z tymi krajami.

Celem niniejszego opracowania jest określenie kierunków zmian Wspólnej Polityki Rolnej oraz ich wpływu na rolnictwo unijne w kontekście jego pozycji na rynkach globalnych.

Miejsce rolnictwa unijnego w świecie w nadchodzących latach

Według opracowanego przez Scottish Agricultural College indeksu „siły rolnictwa” (regional power index for agriculture), w zakresie wpływów politycznych (rozwoj instytucjonalny), ekonomicznych (handel i korporacje międzynarodowe) oraz zasobów naturalnych, USA i UE ciągle odgrywają wiodącą rolę na świecie w porównaniu z Brazylią, Rosją, Chinami, Oceanią czy Japonią [Power... 2011]. Ich słabą stroną jest brak lub wyczerpywanie się zasobów naturalnych.

Wiele prognoz wskazuje jednak na zmianę rozkładu sił polityczno-gospodarczych na świecie. Zdaniem Hawkswortha i Cooksona [2011] gospodarka chińska przeskoczy amerykańską w 2025 roku, podczas gdy Indie zbliżą się do amerykańskiej w 2050 roku. Indonezyjska gospodarka może okazać się większa od niemieckiej, francuskiej i brytyjskiej w 2050 roku. Także takie kraje azjatyckie jak Wietnam, Filipiny, Bangladesz, Pakistan, Malezja, Tajlandia mogą istotnie zwiększyć swój potencjał gospodarczy do 2050 roku.

Podobnych zmian należy oczekiwać w sektorze rolnym. Szacunki Komisji Europejskiej przemawiają za zachowaniem dotychczasowego poziomu lub niewielkim wzrostem produkcji podstawowych produktów rolnych w UE do 2020 roku [Situation... 2010]. Z kolei analizy OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) [OECD/FAO... 2011] wskazują na utrzymanie lub niewielki spadek produkcji większości produktów rolnych w UE oraz pozostałych krajach rozwiniętych gospodarczo, z wyjątkiem USA. Wśród czynników uzasadniających prognozę wymieniane są wysokie wymagania środowiskowe, wzrastające koszty środków produkcji, ograniczony areal użytków rolnych, zachodzące reformy polityki rolnej, obniżona konkurencyjność w wyniku mocnej waluty (w przypadku UE). Do wiodących producentów rolnych zdaniem OECD [OECD/FAO...

2011] będą należeć w nadchodzących latach kraje Ameryki Łacińskiej (Brazylia, Argentyna), Rosja i byłe republiki radzieckie oraz kraje azjatyckie.

Nie oznacza to jednak, że UE oraz USA stracą swą dominującą pozycję w światowym systemie rolnym. Zawdzięczają ją głównie korporacjom transnarodowym, odpowiedzialnym za dwie trzecie światowego handlu produktami rolno- spożywczymi. Według UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) na 150 badanych największych korporacji rolnych 44% ma swe główne siedziby w 17 krajach UE, 31% w Ameryce Północnej (USA i Kanada), a tylko 22% w 14 krajach regionu Azja-Pacyfik [World... 2009]. Z krajów europejskich największą liczbę korporacji posiadają Wielka Brytania, Francja i Niemcy.

Widać więc, że pomimo wzrastającej roli krajów Azji i Ameryki Łacińskiej w produkcji rolnej, UE oraz USA mają ciągle znaczące możliwości dominowania w handlu międzynarodowym przez ich korporacje transnarodowe. Wprawdzie powstają korporacje azjatyckie (np. Wilmar International w Singapurze) czy południowoamerykańskie (np. Sociedad Quimicay Minera, Chile), ale ciągle jest ich zbyt mało, by zagrozić europejskim i amerykańskim. Te ostatnie wręcz przejmują często firmy z Azji czy Ameryki Łacińskiej, jak np. korporacja francuska, która jest właścicielem drugiej co do wielkości rafinerii cukru w Brazylii i tym samym ma wpływ na handel brazylijski tym produktem na świecie.

Obecność korporacji transnarodowych w UE ma swe pozytywne strony, lecz również i negatywne, oczywiste jest bowiem, że kierują się one głównie swoimi interesami, a nie krajów, w których mają główne siedziby. Zastanawia więc, gdy 40-90% produkcji rolnej, przetwórstwa, dystrybucji oraz produkcji środków produkcji jest kontrolowana przez kilka dużych korporacji [Power... 2011], czy możliwa jest walka z ich monopolistyczną pozycją na rynku oraz jak kształtować politykę rolną, by była korzystna dla producentów rolnych. Analiza funkcjonowania porozumień zawieranych na forum Światowej Organizacji Handlu (World Trade Organisation, WTO) może być pomocna w znalezieniu części odpowiedzi.

Ewolucja polityki rolnej UE na tle globalnym

Zgodnie z porozumieniami, zawartymi podczas Rundy Urugwajskiej WTO, Unia Europejska, podobnie jak większość krajów należących do OECD, stopniowo zmienia instrumentarium stosowane w politykach rolnych, przechodząc na instrumenty w mniejszym stopniu zakłócające równe warunki konkurencji w handlu międzynarodowym i sprzyjające liberalizacji tego handlu. Mniej środków przeznaczanych jest na wsparcie wielkości produkcji lub środków produkcji rolnej (według nomenklatury WTO zaliczane do amber box, powinny być stopniowo eliminowane). Wzrasta natomiast wsparcie na bazie innych parametrów, jak powierzchnia gruntów rolnych lub liczba zwierząt gospodarskich, z odniesieniem do historycznych lub stałych poziomów tych parametrów (instrumenty zaliczane do green box). Zmiany te obserwowane są w Australii, USA, Meksyku, UE, Norwegii i Szwajcarii. Z kolei Islandia, Turcja, Korea i Japonia, kraje o najwyższym poziomie protekcji rolnictwa, nadal opierają się na tradycyjnych narzędziach wsparcia rynków rolnych. Nie rezygnują zarówno z regulacji cen na rynkach krajowych, jak i barier handlowych, tj. wysokich cel i taryf importowych (zaliczane do amber box) [Agricultural... 2011].

Natomiast w politykach rolnych krajów rozwijających główną rolę odgrywały i ciągle mają dominujące znaczenie tradycyjne instrumenty handlowe (cła, kwoty importowe,

subsydia eksportowe) oraz wspomagające producentów przez wsparcie rynku krajowego (regulacja cen rynkowych, wsparcie wielkości produkcji, środków do produkcji rolnej). Jak wspomniano, instrumenty te należą do jednych z najbardziej zakłócających handel międzynarodowy (amber box).

Zastanawia, dlaczego kraje te, a szczególnie wiodące wśród nich Chiny, Indie i Brazylia są przeciwne dalszej liberalizacji handlu międzynarodowego oraz finalizacji toczących się negocjacji WTO w ramach Rundy Doha. Wiele wskazuje na to, że wysoki poziom wsparcia rolnictwa, stosowany w krajach OECD, nie ulegnie wraz z końcem Rundy Doha zmianie. Wynika to m.in. z faktu, że obowiązująca redukcja najbardziej zakłócających handel międzynarodowy instrumentów (amber box) została odniesiona do lat 1986-88 (lata referencyjne), kiedy to kraje rozwinięte gospodarczo wspierały rolnictwo na bardzo wysokim poziomie. Zmniejszając nawet znacząco poziom subsydiowania, ciągle mają duży margines do negocjacji. W zupełnie innej sytuacji są kraje rozwijające się, które w okresie referencyjnym w niewielkim stopniu wspierały swe sektory rolne [Matthews 2012].

Można by powiedzieć, że ewolucja instrumentarium polityk rolnych w krajach rozwiniętych gospodarczo, ograniczająca stosowanie tych najbardziej zakłócających handel międzynarodowy (amber box) na rzecz instrumentów green box wydaje się iść w dobrym kierunku. W praktyce jednak kraje, które stosowały wysoki poziom wsparcia rolnictwa robią to nadal, zmieniając jedynie kategorie stosowanego instrumentarium. Dobrym przykładem jest UE, która przeprowadziła w 2003 roku tzw. decoupling (oddzielenie płatności bezpośrednich od produkcji), dzięki czemu mogła notyfikować do WTO 62,6 mld euro wsparcia niezwiązanego z produkcją w 2007 oraz 2008 roku (green box). Warto dodać, że do tego powinniśmy doliczyć 12,3 mld euro w amber box, 5,17 mld euro w blue box (instrumenty częściowo zakłócające handel międzynarodowy) oraz 2,39 mld euro wsparcia „de minimis”, co w sumie daje 82,5 mld euro wsparcia rolnictwa unijnego rocznie. Szczególnie zdziwienie budzi ostatnio unijny amber box, który według notyfikacji UE wynosił w 2006 oraz 2007 roku 26,6 mld euro. Prawdopodobnie Unia dokonała zmiany kalkulacji subsydiowania owoców i warzyw, wykazując tym sposobem niższy poziom wsparcia w następnym roku w ramach amber box [Thurston 2012].

Dlaczego możliwe są takie rozwiązania, do tego sankcjonowane na forum WTO? Częściową odpowiedzią na pytanie może być analiza udziału finansowego poszczególnych krajów w budżecie Światowej Organizacji Handlu. Wykazuje ona, że budżet ten uzależniony jest od wkładów kilku krajów, w większości wiodących w handlu międzynarodowym. W 2011 roku aż 79% budżetu WTO pochodziło tylko od 12 członków (na 153 w WTO). Największymi udziałowcami były państwa UE-15, (38,75%), USA (12,40%), Chiny (11,18%), Japonia (5%) i Kanada (3%). Z państw członkowskich UE najwięcej wspierają WTO Niemcy, Francja i Wielka Brytania [WTO... 2011]. Jak wskazano poprzednio, te kraje to także główne siedziby wielu korporacji transnarodowych. Dominacja UE i USA powoli jednak spada, co pokazują negocjacje Rundy Doha i skuteczny sprzeciw Chin i Indii wobec jej finalizacji.

Wpływ proponowanych reform WPR na unijny sektor rolny

Biorąc pod uwagę dotychczasowe zmiany polityki rolnej UE należy przyznać, że w umiejętny sposób umożliwiają one zachowanie wysokiego poziomu wsparcia rolnictwa

unijnego, zgodnego przy tym z wymogami WTO. Zastanawia jednak, na ile strategia ta będzie skuteczna przy zmieniających się uwarunkowaniach międzynarodowych (wzrost znaczenia krajów rozwijających się) oraz wewnętrznych (pogłębiający się kryzys gospodarczy i wzrastający deficyt finansów publicznych).

Dotychczasowy kierunek zmian Wspólnej Polityki Rolnej (do 2003 roku) wydawał się spójny i logiczny. Wprawdzie największego znaczenia zyskały płatności bezpośrednie, które miały początkowo pełnić rolę przejściową i kompensować spadek dochodów rolniczych wynikający z redukcji cen interwencyjnych na rynkach rolnych w latach 90. Stopniowo jednak zyskiwały na znaczeniu inne instrumenty, zebrane w II filarze WPR, służące zmianom strukturalnym na wsi. Wydatki unijne na II filar wynosiły w 2003 roku 11% wszystkich wydatków WPR, natomiast w 2006 już 19%. Gdy zostaną zrealizowane założenia perspektywy finansowej 2007-2013, ich udział powinien wynosić 24% [Gay i in. 2005].

Płatności bezpośrednie traktowane są jako prosty mechanizm wsparcia dochodów rolniczych, finansowane przy tym w całości z budżetu unijnego. Przyznawane są wszystkim rolnikom spełniającym podstawowe kryteria. Jednak dwudziestoletnia historia ich funkcjonowania wykazała brak skuteczności osiągnięcia celów, którym miały służyć. Dochody rolnicze ciągle są niższe w porównaniu z dochodami w innych sektorach gospodarki, w przypadku UE-15 różnica ta wręcz znacząco pogłębia się na niekorzyść rolnictwa [Situation... 2010]. Istotnym argumentem przeciwko płatnościom bezpośrednim jest uzależnienie rolników od wsparcia publicznego, hamujące wyrobienie zdolności funkcjonowania na rynku i działania jak przedsiębiorcy, z dobrymi i złymi tego stronami. Według danych OECD, 23% dochodów rolniczych w UE w 2010 roku stanowiły subsydia (średnia dla krajów OECD to 18%) [Agricultural... 2011].

Dlatego lepszym rozwiązaniem dla zwiększenia skuteczności WPR wydają się instrumenty II filaru, ukierunkowane na realizację ściśle określonych celów i zdefiniowanych beneficjentów. Ich mankamentem, szczególnie w dobie kryzysu gospodarczego, jest konieczność współfinansowania z budżetów krajowych.

Propozycja Komisji Europejskiej dotycząca kształtu polityki rolnej UE po 2013 roku zmienia dotychczasową, dość jasną, dwufilarową strukturę tej polityki [A Budżet... 2011A]. Pierwsze takie próby pojawiły się już w decyzjach podjętych w ramach oceny funkcjonowania WPR, tzw. health check w 2008 roku, gdy rozpoczął się kryzys gospodarczy (np. modyfikacja art. 69 Rozporządzenia Rady nr 1782/2003 czy wprowadzenie wsparcia dla sektora mleczarskiego w II filarze). Obecnie trend ten jest kontynuowany, sprawiając wrażenie podporządkowania przyszłości WPR krótkoterminowym interesom państw członkowskich. Wiele instrumentów funkcjonujących dotąd w II filarze WPR przetrucane jest do pierwszego (pod pretekstem tzw. „zazieleniania” płatności). W dobie wzrastających deficytów finansów publicznych takie rozwiązania są niezwykle korzystne dla wielu krajów, ograniczają bowiem wydatki na rolnictwo z budżetów krajowych.

Kontrowersyjną propozycją jest wprowadzenie obowiązkowego 30% „zazieleniania” w stawce płatności otrzymywanych przez rolnika. Budzi protesty zarówno organizacji rolniczych, jak i ekologicznych, argumentują bowiem, że jego wprowadzenie nie przyczyni się do zwiększenia ochrony środowiska. Można więc odnieść wrażenie, że ta propozycja ma jedynie służyć legitymizacji zachowania dotychczasowego poziomu wydatków na rolnictwo z budżetu unijnego. Zastanawia, dlaczego do chwili obecnej nie wprowadzono do rolnictwa „zasady zanieczyszczający płaci” (polluter pays principle), która obowiązuje

w innych sektorach gospodarki. Rolnik jest wynagradzany za to, że nie niszczy środowiska naturalnego, zamiast, jak inni, być karany, gdy do tego doprowadzi.

Zmiany WPR po 2013 roku proponowane przez Komisję Europejską odpowiadają głównie na potrzeby państw członkowskich w kontekście deficytów ich budżetów krajowych. Nie koncentrują się natomiast na rozwiązaniach, które będą wspomagać rolników zarówno w sytuacjach kryzysowych, jak i zapewniać ich konkurencyjność na rynkach globalnych za 20 czy 30 lat.

Zakładając, że wzrost ryzyka produkcji rolnej związany ze zmianami klimatycznymi oraz zmiennością cen na rynkach rolnych to główne wyzwania stojące przed rolnictwem unijnym w nadchodzących latach, przyszła WPR powinna opierać się na dwóch podstawowych grupach instrumentów: pierwsza związana z zarządzaniem ryzykiem, druga natomiast z badaniami i rozwojem. Pewne formy takich rozwiązań są proponowane w „nowej” WPR, stanowią jednak niewielki jej procent bądź ich wykorzystanie w praktyce wydaje się wątpliwe.

Zarządzanie ryzykiem

O potrzebie wprowadzenia instrumentów zarządzania ryzykiem do unijnej polityki rolnej mówi się już od wielu lat. Niektóre z nich funkcjonują w politykach krajowych. Dopiero zwiększająca się fluktuacja cen na rynkach rolnych oraz wzrastająca liczba katastrof przyrodniczych przyczyniły się do szukania sposobów wsparcia rolników w krytycznych sytuacjach w ramach WPR. Rozbudowa tych instrumentów jest o tyle konieczna, że postępująca redukcja instrumentów wsparcia rynków rolnych sprzyja mniejszej niż dotychczas ochronie rolników przed zbyt drastycznymi zawirowaniami na rynku.

W dokumentach Komisji pojawia się propozycja stworzenia rezerwy kryzysowej (reserve for crises in agriculture) oraz możliwość wsparcia rolnictwa z Funduszu Globalizacyjnego. Środki te funkcjonowałyby poza rocznym budżetem rolnym i uruchamiane byłyby tylko w sytuacjach kryzysowych, co zwiększa elastyczność i szybkość ich wykorzystania. To ciekawe rozwiązanie. Istotne jednak, jakie zostaną ustalone kryteria przyznawania środków z tych funduszy.

Badania i rozwój

Zachodzące obecnie zmiany na świecie, jak wzrost ekstremalnych zjawisk pogodowych, zakłócenia cykli hydrologicznych, wyższe temperatury i zmiana ich dotychczasowych wzorców wymagają badań, zarówno dla całej UE, jak i dla poszczególnych regionów. Wyczerpywanie się zasobów naturalnych postaci erozji gleby, niedostatku wody, utraty bioróżnorodności to kolejne czynniki mogące ograniczać produkcję rolną UE w przyszłości. Trzecia grupa zagrożeń to drastyczne ograniczenie importu nośników energii (gaz, ropa) i potrzeba szukania innych, odnawialnych źródeł energii.

W badania te trzeba inwestować teraz, bowiem wyniki przychodzą dopiero po latach. Nie wystarczy jednak przeznaczyć określone środki na rozwój nauk rolniczych i wskazać tematy badawcze. Potrzebny jest wielopłaszczyznowy system wspólnych, unijnych badań, w które włączone zostaną ośrodki naukowo-badawcze ze wszystkich regionów UE, a także sprawny system ich aplikacji do praktyki. Szkolenia rolników to za mało. Przydatne byłoby stworzenie łańcucha badawczego „od naukowca do rolnika”, na kształt systemu „od

gospodarstwa do stołu” (from farm to fork), gdzie pracownik naukowy prowadziły badania potrzebne praktyce, a rolnik wdrażał je w swoim gospodarstwie (przedstawiając system w pewnym uproszczeniu).

Wnioski

Perspektywy rozwoju rolnictwa unijnego wydają się pozytywne w okresie krótkoterminowym (ramy kolejnej perspektywy finansowej na lata 2014-2020). Unii Europejskiej udało się utrzymać wysoki poziom wsparcia rolnictwa unijnego, wpisując się w wymagania Światowej Organizacji Handlu. Jest to jednak głównie skutek reformy WPR przeprowadzonej w 2003 roku. Zarówno UE, jak i USA, tracą swa dominującą pozycję w WTO, dlatego w następnych latach należy oczekiwać redefinicji green box i konieczności zmiany znajdującego się tam instrumentarium (płatności oddzielone od produkcji).

Wątpliwości budzą propozycje kolejnych reform WPR, powstające pod presją kryzysu gospodarczego oraz wzrastających deficytów finansów publicznych państw członkowskich. Wizja polityki rolnej po 2013 roku w wydaniu Komisji Europejskiej rozczarowuje, zachowuje bowiem dotychczasowe status quo, nie dając przesłanek do rozwoju rolnictwa unijnego w długoterminowej perspektywie.

Zmiany WPR powinny iść w kierunku redukcji płatności bezpośrednich na korzyść instrumentów skierowanych na określone programy i zdefiniowanych beneficjentów. Wśród nich wiodącą rolę należy przypisać instrumentom wspomagającym rolników w sytuacjach kryzysowych oraz zapewniającym wprowadzanie innowacyjnych rozwiązań do rolnictwa. Propozycja Komisji stworzenia rezerwy kryzysowej poza rocznym budżetem rolnym daje nowe, bardziej elastyczne możliwości finansowania rolnictwa unijnego i szansę na wprowadzenie zupełnie nowych zasad dystrybucji środków.

Wiele wskazuje na to, że czasy stabilności na rynkach rolnych skończyły się. Do tego dochodzą problemy demograficzne na wsi i spadek liczby gospodarstw rolnych. Dlatego polityka rolna UE powinna wspierać rolników skutecznymi w produkcji rolnej, realizującymi określone cele, a przy tym pomagać im w przystosowaniu się do zachodzących zmian na rynku.

Literatura

- A Budget for Europe 2020: Part I COM(2011) 500 final. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. [2011A]. European Commission Bruksela. [Tryb dostępu:] http://ec.europa.eu/budget/library/biblio/documents/fin_fwkl420/MFF_COM-2011-500_Part_I_en.pdf. [Data odczytu: maj 2012].
- A Budget for Europe 2020: Part II. Policy Fiches. COM(2011) 500 I, II final. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. [2011B]. European Commission, Bruksela. [Tryb dostępu:] http://ec.europa.eu/health/programme/docs/maff_2020_fiches_en.pdf. [Data odczytu: 29.06.2011].
- Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2011: OECD Countries and Emerging Economies. [2012]. [Tryb dostępu:] http://www.oecd.org/document/63/0,3746,en_2649_37401_48625184_1_1_1_37401,00.html#access. [Data odczytu: maj 2012].

- FAO Statistical Yearbook 2010. [2010]. FAO, Rzym. [Tryb dostępu:] http://www.fao.org/docrep/015/am081m/am081m00.htm#Contents_en [Data odczytu: maj 2012].
- FAOSTAT. [2011]: FAO, Rzym. [Tryb dostępu:] <http://faostat.fao.org/site/339/default.aspx>. [Data odczytu: maj 2012].
- Gay S.H., Osterburg B., Baldock D., Zdanowicz A. [2005]: Recent evolution of the EU Common Agricultural Policy (CAP): state of play and environmental potential. Paper prepared within the EU project SSPE-CT-2004-5036604, FAL & IEEP, March 2005. [Tryb dostępu:] http://www.ieep.eu/assets/224/WP6D4B_CAP.pdf. [Data odczytu: maj 2012].
- Hawksworth J., Cookson G. [2011]: The World in 2050. Beyond the BRICs: a broader look at emerging market growth prospects, PriceWaterHouseCoopers' Report. [Tryb dostępu:] http://www.pwc.com/gx/en/world-2050/pdf/world_2050_brics.pdf [Data odczytu: maj 2012].
- Matthews A. [2012]: The changing landscape of agricultural support. [Tryb dostępu:] <http://capreform.eu/the-changing-landscape-of-agricultural-support/>. [Data odczytu: styczeń 2012].
- OECD-FAO Agricultural Outlook 2011-2020. [2011]. OECD/FAO [Tryb dostępu:] http://www.agri-outlook.org/pages/0,2987,en_36774715_36775671_1_1_1_1_1,00.html. [Data odczytu: maj 2012].
- Power in agriculture. Resources, Economics, Politics. [2011]: Scottish Agriculture College Report. [Tryb dostępu:] <http://www.ofc.org.uk/files/ofc/papers/sacreportfully-referenced.pdf> [Data odczytu: maj 2012].
- Situation and Prospects for EU Agriculture and Rural Areas. [2010]: European Commission, Agriculture and Rural Development. Bruksela. [Tryb dostępu:] http://ec.europa.eu/agriculture/publi/situation-and-prospects/2010_en.pdf [Data odczytu: marzec 2012].
- Thurston J. [2012]: Doha round agreement would leave EU farm subsidies untouched. [Tryb dostępu:] <http://capreform.eu/doha-round-agreement-would-leave-eu-farm-subsidies-untouched/> [Data odczytu: styczeń 2012].
- World Investment Report 2009. Transnational Corporations, Agricultural production and Development. [2009]: UNCTAD. United Nations. Nowy Jork i Genewa, [Tryb dostępu:] http://unctad.org/en/docs/wir2009_en.pdf [Data odczytu: maj 2012].
- WTO Annual Report 2011. [2011]: World Trade Organization. [Tryb dostępu:] http://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/anrep11_e.pdf [Data odczytu: maj 2012].